

DİYANET DERGİSİ

(DİNİ, İLMİ, AHLÂKİ, EDEBİ, MESLEKİ AYLIK DERGİ)

CİLT: 10 — SAYI: 114-115

KASIM - ARALIK 1971

ANADOLU'NUN DİNİ TÂRİHİ ÜZERİNE

İsmet PARMAKSIZOĞLU
Din Eğitimi Genel Müdür V.

Anadolu'nun dîni târihi, şüphesiz ki siyâsî târihi kadar önem taşımaktadır. Hattâ Hıristiyanlığın doğuşundan itibaren bu yarımada'nın siyâsî târihini, din faktörü altında veya başka bir deyimle din faktörünü siyâsî gelişmelerin bir vasıtası olarak incelemek hatalı sayılmaz. Hele Müslümanlığın hem siyâsî kudret, hem de mânevî müessir olarak yarımada sınırlarına dayanmasından sonra yarımada'nın târihi, tamamen dinler arası mücâdelenin sahnesi olmuştur denilebilir.

Anadolu'da dinler arası mücâdele, gerçekte Hıristiyanlığın bu yarımada'ya nüfûz etmesiyle başlar ve XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eder.

Hıristiyanlığın Anadolu'ya girişine kadar yarımada'nın sosyal, ekonomik hayâtı yanında dîni hususlarda müstakil bir hüviyete sâhip olduğu bilinmektedir¹. Hattâ Hıristiyanlık öncesi dîni inanışların Anadolu'dan, bu yarımada'nın mistik tefekküründen yayılarak Eski Yunan ve Roma dîni tefekkürünü, daha sonra da bizzat Hıristiyanlığı etkisi altına aldığı artık kabûl edilmektedir. Meselâ Anadolu'nun büyük tanrıçası Büyükanâ (Kübele-Sibel) M.Ö. 204 yılında büyük törenlerle Roma'ya taşınmış ve Magna Mater olarak imparatorun şahsî hâmisi, İmparatorluğun bakasını temin eden ulûhiyet olarak değer kazanmıştı.

Büyükanâ ve eşi Böyükata (Mater ve Attis) kültürünün Taş devrine kadar indiği ve Mâden çağında geliştiği ispat edildiğine göre, Anadolu'da dîni tefekkür târihinin dördüncü bin yıldan daha eski olduğu kabûl edilmektedir. İşte Hıristiyanlık, Anadolu'ya, böyle eski ve köklü dîni tefekküre sâhip bu yarımada'ya, din çevrelerinin verdikleri bilgilere göre Aziz Petros vasıtasıyla idhâl edilmiştir². Şüphe yok ki Hıristiyanlığa kapılarını açan ilk Anadolu şehri, Antakya olmuştur. Hıristiyanlığı küçük bir yahûdi tarikati olmaktan kurtaran olay, 41 yılında cereyan etti. Stephanos'un Yahûdi dinini tahkir eden irşadları üzerine Kral Haierodos Agrippa'nın hıristiyanları takibe başlaması, böyle bir netice hâsıl etti. 45 yılında Antakya'ya gelen Petros 53 târihine kadar burada kaldı ve Roma'ya giderken, yerine Aphsius'u bıraktı. Bu zat, Anadolu'da Hıristiyanlığın ilk mümessili olarak selâmlanır. Petros'u Aziz Paulos takibetmiştir. Antakya mihver olmak üzere Anadolu'da çeşitli geziler yaparak yeni dîni neşr ve tamim eden Paulos, Hıristiyanlığa mahallî kültürleri adapte ederek yeni dîne şekil verenlerden biridir. Yahûdilerle en büyük ihtilâfı teşkil eden sünnet konusu, bunların en bellibaşlılarından biridir. Antakya'dan sonra Tarsus, Urfa, Efes, İstanbul, İznik, Kayseri merkezleri kuruldu. Bu gelişmelerde Hazret-i İsa'nın 70 tilmizinden Aziz İohannes (Senjan) ve Aziz Andreas (Sen Andre) isimleri önde gelir. Gerçi Hıristiyanlık, Anadolu'ya dışarıdan giren bir din ol-

(1) Dr. Clemens Bosch. Târih'te Anadolu. II. Türk Târih Kongresi 805.

(2) el-Amâl er-Resûl. XI. 19.

muştur ama, bu dine kendi kültüründen çok şeyler vermiştir. Gerçekte Hazret-i İsa'nın dirilişi menkıbesi, Anadolu'nun Attis kültüründen alınmıştır. Hıristiyanlığın vaftiz, günahların itirafı ve keffâreti gibi bazı âdâbı, yine Anadolu'nun eski dinlerine âit bulunmaktadır. Hattâ Büyükanâ da, olduğu gibi buradan aktarılmıştır. Katolik memleketlerde Hazret-i Meryem, bugün bile Hazret-i İsa'dan önce gelmektedir. Bu gerçekleri, daha V. yüzyılda münevver Bizanslılar, Tanrı'nın anası Meryem'in Anadolu'nun Büyükanası İlahe Kübele olduğunu tam bir kat'iyet ve vuzuhla biliyorlardı³.

380 yılında Hıristiyanlığın devlet dini olması, Anadolu'da da etkisini gösterdi. 28 Şubat 380 fermanı ile Hıristiyanlık resmen devlet dini haline getirilince Anadolu, Antakya (Doğu Diachosluğu), Kayseri (Pontus Diachosluğu), Efes (Asya Diachosluğu), Marmara Ereğlisi (Trakya Diachosluğu) olarak dört bölgeye ayrıldı. İmparator Thiodosius ortodoks - katolik i'tikadını yerleştirmek için devlet otoritesini Hıristiyanlığın emrine vermişti. Putperest mâbetleri ziyareti, kurban sunma törenlerini, hayvanların ciğerlerine veya ahşâsına bakarak fal açma âdetlerini yasaklamıştı. 391 târihinde bu kararını bir kere daha te'yidetti. Bu suçları işleyecek subay, memur ve idareciler için ağır müeyyideler koydu⁴.

Eski inançların, dinlerin, esasen hem tefekkür, hem de amel bakımından büyük boşluk içinde, sadece bir ide olarak doğan Hıristiyanlığa yerleşmesi, gayet kolay olmuştu. Hazret-i İsa'nın öğretisinin mektup olmayışı, risâletinin çok mahdut bir zamana münhasır kalışı, zihinlerde ve kalplerde sadece iman olarak kök salan bu öğretiye, oniki resûl ile birlikte muhitten birçok felsefi, dîni inançların girmesi fırsatını vermişti. Geçmiş devirlerde tahassül eden tefekkür, Hıristiyanlığa intibak ettirilerek alınmış ve Hıristiyanlık, semâvî naslar mecmuası olmak hüviyetini daha resûller devrinde kaybetmişti. Kilisenin teşekkülü ve teşkilât olarak o zamanki medenî dünyâda kuruluşu ile resmî din haline gelişi, eski felsefi ve dîni tefekkürün resmî yollarla idhâli yanında, bir de gayr-i resmî gelişim ortaya çıktı. Böylece topluluklar inançta geçitli ayrılıklara uğradılar. Daha Büyük Kostantin devrinde bu çatışma kendini gösterdi ve İznik Konsili dindaşları Ecclesia Catholica ile Haeretici olarak ikiye ayırdı. Anadolu'nun büyük kitlesiyle Haeretici/ehlü'd-dalâl'den oluşunun araştırılması, bu yazının sınırlarını aşmaktadır⁵. Fakat şu gerçek unutulmamalıdır ki, Anadolu halkı büyük şehirler dışında kendi mistik inançları içinde resmî kilisenin dışında dîni hayatlarını sürdürmüşlerdir. İlk üç konsilin tespit ettiği iman düsturuna karşı Mesih'in lâhûti cevherde baba ile, nasûti cevherde ana ile eşitliğini reddeden ve tek cevherden (Monos-phisites) ibaret olduğunu ileri süren Eutyches'in fikirleri, Anadolu halkı arasında kuvvetle tutunmuştur. Bu gelişme, bir anlamda yabancı bir iktidarı temsil eden Ortodoks kilisesine karşı, Anadolu halkının vicdanî ve dîni hürriyetlerini koruması demektir⁶. Anadolu'nun monofisit (Paulichien) oluşu, Güneydoğu Anadolu'da Nasturîliğin kök salışı, en çok İmparator Heracleos'u düşündürmüştür. VII. yüzyılın başında İmparatorluğun İran karşısında Fırat boylarından Kadıköy'e kadar çekilmek zorunda kalışı, imparatorla yakın mesai arkadaşı Patrik Sergeos için halli

(3) H. Gelsler, Geschichte der byzant Litteratur. 1937-17.

(4) Codex Theodosianus. XVI. 2. 25.

(5) Bu konuda hazırlamakta olduğumuz Doğu Hıristiyanlığı Târîhi adlı incelememizde yeter ölçüde bilgi verilmiştir.

(6) R. Guerdan. Vie, Grandeur et Miseres de Byzance. 1954. 45.

icâbeden problemlerden biri oldu. Ortodoks kilisesi ile Mutezile arasında görüş farklarını kaldırmak, imparatorluğu tek dîni görüşte birleştirmek başlıca amaçlardan biri haline gelince, İmparator 630'da Erzurum'da topladığı konsilde Ecthesis - Tek irade inancını vaz'etti. Ermeni Kataligos'u ile Antakya kiliseleri bu düsturu benimsedilerse de, Papa IV. İohannes Ecthesis'i aforoz etti.

Anadolu'nun bu şekilde kendi eski inançlarını da katarak 600 yıldan beri yavaş yavaş hıristiyanlaşmasına rağmen, i'tikad ve inanç bakımından yine de iki büyük kampa ayrıldığı VII. yüzyılın başında, yine semâvî bir dinle temasa geldi. Gariptir ki Anadolu İslâmiyeti yine Antakya şehriyle idhâl etmiştir. 639'da müslüman fâtiler Hâlid b. Velid komutasında Kınnesrin'de (Khalkis) Bizans birliklerinin son mukavemetlerini kırdıktan sonra Antakya'ya girmişlerdi.

Semâvî nasların açık ve seçik vaz'ını âmir olan İslâmiyetle insanoğlunun eski, yeni felsefî ve dîni tefekkürünün enmuzeci olan Hıristiyanlık arasındaki mücâdele amansız olmuş ve XX. yüzyılın başına kadar devam etmiştir.

ANADOLU'NUN İSLÂMLAŞMASI:

İki din arasındaki mücâdele, düşünce ve tefekkür devresini geçirmeden, siyâsî ve askerî hegemonya çatışması olarak başlamış ve Türkiye Cumhuriyeti kuruluncaya kadar öylece sürmüştür. Bu dîni mücâdelede Anadolu en önemli alanlardan birini teşkil etmiştir. Kanaatimizce Anadolu'nun, hıristiyanlar nazarında Makâmât-ı Mukaddese gibi önem kazanmasını, Hıristiyanlığın gerçekte bu yarımada ve bu yarımadanın eski dîni tefekkürünün eseri olarak tekevvün edişinde aramakta isabet vardı. Kayseri, Urfa, Antakya, Tarsus, Efes, Konya, İstanbul, İznik vb. gibi Hıristiyanlığın dîni târihinde çeşitli sebeplerle kutsallık kazanan şehirlerin, yabancı dîni hegemonyanın önce tehdidine, sonra mahkûmiyetine dūçar olması, iki din arasındaki mücâdelenin temel unsurunu teşkil etmiştir.

Anadolu üzerinde İslâmiyet ile Hıristiyanlığın mücâdelelerinde iki safha görülür. İlk safhada bu iki dini temsil eden iki topluluk, Bizans ve Arap topluluğu karşı karşıya gelmiştir. VII. yüzyılın ortalarından IX. yüzyılın ortalarına kadar Araplar, Anadolu'da İslâmiyeti hâkim kılmak için ikiyüz yıl mücâdeleyi sürdürmüşler, İstanbul'a kadar uzanan iki büyük seferden başka, sayısız akınlar icra etmekle Hıristiyan Anadolu'yu dize getirmeye çalışmışlar da muvaffak olamamışlardır. Mamafih, bu sefer ve akınlarla birlikte Anadolu'nun müslüman târihi de başlamıştır. Cihad yolunda Anadolu topraklarında şehid düşen kahramanların hâtıraları, onlardan sonra gelen bütün müslüman nesiller için canlılıklarını korumuşlar, gittikçe kutsallaşmışlardır. 673'de İstanbul surları önünde kalan Ebû Eyyub el-Ensârî'nin hâtırası, 1453'te bu şehri kuşatan Fâtil ordularında dahi bütün dîni heyecanı ile yaşamakta idi. 737'de Tyana (Kemerhisar) önünde şehid düşen Hasan Gazi, 739'da Dorileon (Eskişehir) ile Akroinon (Afyonkarahisarî) arasında şehid olan Abdullah el-Battal (Battal Gazi), 842'de Lulua (Ulukışla) önünde vefat eden Halife el-Mu'tasım Bi'llâh, nihayet Anadolu târihinin ilk müslüman Türk serdarı Afşın'ın hâtıraları bütün Anadolu müslümanları arasında hâlâ canlı olarak yaşamakta devam etmektedir.

(7) Gerrasimus, Târihu'l-İngikak. I. 332.

IX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Bizans'la Müslüman Araplar arasındaki bu dîni - siyâsî hegemonya mücâdelesini dönüştürdü. Bağdat'ta Abbâsî hilâfeti siyâsî bakımdan tedenni ederken, Bizans'ta İsaoria, Amorion ve Makedonya sülâleleri bu imparatorluğu, hassaten müslümanlara karşı taarruzlarıyla yeni bir itilâ devresine ulaştırmışlardı. Bunun neticesinde müslüman Araplar savunmaya geçmek zorunda kaldılar. 863'ten itibaren başlayan bu savaşlar sonunda Müslümanlık geçici bir süre için Anadolu'dan çekilmek zorunda kaldı. Bu savaşlarda büyük bir İslâm gazisi, 3 Eylül 863'te Paflagonya'da Poson'da sıkıştırılarak şehid edildi. Malatya Emiri Ömer b. Abdillâh'ın şehâdeti ile müslümanlar Kapadokya'yı boşaltmak zorunda kaldılar⁸. Bizans taarruzu hassaten Makedonya sülâlesi devrinde gelişti. 928'de Erzurum, 934'te Malatya, 942'de Dara, Nusaybin ve Silvan'ın elden çıkması ile Hıristiyanlar tekrar Suriye hudutları üzerinde göründüler. Abbâsî hilâfeti İslâmiyeti savunacak gücünü tamamen kaybetmiş bulunuyordu. X. yüzyılın iki din arasında Anadolu'daki mücâdelenin temsilcisi İslâm saflarında Hemdâniler oldu. Seyfîdevle Hemdânî bu mücâdelede özellikle Gazvet el-Musibe adıyla yâdedilen⁹ Harşene (Charsianon) bozgunundan sonra bütün mukavemetini kaybetti. 951 ile 958 yılları arasındaki savaşlar müslümanların Anadolu'yu tamamen boşaltmalarını gerektirdi. 963'ten 1025 yılına kadar geçen devrede ise, Hıristiyanlık Suriye ve Elcezire'de siyâsî nüfuzunu tesis etti. Bağdat'ın, yâni Abbâsî hilâfetinin dahi Hıristiyan Bizans'ın mahkûmu hale gelmesi melhûz görülüyordu. Bâzı târihçilerin iddialarına göre şâyet Türkler, Ön Asya'da, İslâm Dîni emrine girmeselerdi, İslâmiyet ile Hıristiyanlık arasındaki mücâdele, XI. yüzyılda bitmiş olacak ve İslâmiyet Ön Asya göllerinde inkıza mahkûm mahallî bir din olmak hüviyetine bürünecekti. Bu görüşün tabiatıyla sâdece siyâsî hegemonya yönünden ele alınan bir mütalâa olduğunda şüphe yoktur. Gerçi Hıristiyanlık bünyesinde değil yabancı dinlere, kendine muhalif hıristiyan tarikat ve mezheplerine bile vicdânî serbesti tanımayacak kadar mutaassıp bir kilise teşkilâtına bağlı olduğundan, yabancı din ve tefekkürü bünyesinden itrah edeceğine göre, emsâline kıyasla (Endülüs, Sicilya, Girit) Ön Asya'da hegemonyasını tekrar tesis ettiği anda Müslüman tefekkürünün geniş ölçüde tahrip edileceğini kabûl etmek gerekir. Ama, İslâm idealizminin bütün itisâfata mukavemet edeceğinden de şüphelenmek gerekmez. İşte Türklerin Tuğrul Bey'in başbuğluğunda 1025'ten itibaren Ön Asya'da görünmeleri İslâm ve Hıristiyan dinleri târihinde, dünya târihinde ve tabiatıyla Anadolu'nun dîni târihinde büyük bir inkılâp teşkil etti. 1025 ile 1096 yılları arasında gelişen Müslüman Türk hamlesi o kadar kat'î neticeli olmuştur ki, 639 ile 1025 yılları arasında dört-yüz yıl sürüp giden Bizans - Arap çekişmesine karşılık, Anadolu'nun İslâmiyete açılması 1074 ile 1084 yılları arasında on yıl içinde tamamlandı. Bu gelişmenin ilk sonucu, Anadolu'nun bütün kutsal makamları ile Müslüman hegemonyasına düşmesi, bütün Hıristiyanlığın Türklere karşı müttehit bir cephe kurmaları olmuştur. Bundan sonra Avrupa, ister mezhebî ihtilâflarla parçalanmış olsun, ister Hıristiyan milletlerden herhangi biri veya bir grubu Müslüman Türklerle savaşmakta bulunsun, bu iki din arasındaki mücâdelenin akisleri, tesirleri, izleri bütün Hıristiyanlık dünyasını ihâta eden mâşerî bir mahiyet iktisab edecektir. İslâmiyetin sedd-i sedîdi olan Türklere karşı bütün Hıristiyanlık dünyası birleşik bir cephe haline gelecektir. Dokuzyüz yıl süren bu

(8) A. A. Vasiliev. er-Rum ve'l-Arab. 218.

(9) M. Canard. Dynastie Hamdanides. I. 718.

mücâdeleyi incelerken unutulmaması gereken bir nokta da, Hıristiyanlığın ric'ati kabûl ettiği, fakat mağlûbiyete aslâ razı olmadığıdır. Bunun en bedihî alâmeti, Anadolu'da Müslüman Türklerin, gerek Rum Selçukluları, gerek Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde geçirdikleri siyâsî, dîni mücâdelenin târihidir.

Hıristiyanlık, tahmin etmediği bir şekilde Anadolu'yu kaybedince şiddetli bir reaksiyon gösterdi. 1096'da Papaz Piyer Lermi'tin Haçlı güçleriyle başlayan bu reaksiyon, başlangıçta Müslüman Türklerin İç Anadolu'ya çekilmelerine sebep oldu, fakat Türk direnişi Müslümanlığın Anadolu'da kök salmasıyla uygun bir orantı içinde gittikçe arttı. Sandıklı civarında 1176'da Sultan II. Kılıç Arslan'ın Bizans ve müttefikleri kuvvetlerini Miriokefalon geçidinde imha edişi, 1071 Malazgirt savaşından sonra İslâmlaşan Anadolu'nun müslüman kalacağına bir belge oldu. 1071 ile 1176 seneleri arasında geçen yüz sene Anadolu'nun, üzerinde epeyce Hıristiyan yaşamasına rağmen, müslüman renklere büründüğü zaman aşımı olmuştur. Anadolu'nun bu yüz yıl içinde nasıl İslâmî kisveye büründüğünü gösteren belgeler, son elli yıllık araştırmalar sonunda ortaya çıkmış ve Anadolu'nun İslâmlaşmasının gerçekte Selçuklu Türkleri eliyle olduğu ispatlanmıştır¹⁰. Anadolu insanı bundan sonra dîni, siyâsî mücâdeleyi Avrupa kıtasına, Hıristiyanlığın merkezlerine doğru yönetecek bir elâna, sosyal, ekonomik ve politik güce yükseldi.

Osmanlı Devletinin temsil ettiği bu siyâsî güç, 500 yüzyıl kadar Anadolu üzerinde Hıristiyanlık âleminin plân veya projeler düşünmesine fırsat vermedi.

Ancak, Osmanlı İmparatorluğunun ve bu İmparatorluğu kuran Müslüman Türklerin ekonomik ve sosyal za'fa uğraması, yukarıda da işâret ettiğimiz veçhile Hıristiyan Avrupa'yı kaybettiği ülkeleri kurtarma çabasına sevkeden âmil oldu. Hıristiyanlık şimdi bir yandan Katolik Avusturya, öte yandan da Ortodoks Rusya'nın temsil ettiği müşterek cephe halinde Müslüman Anadolu ve Rumeli'ye saldırılara geçti. Anadolu'nun ve tabiatıyla Osmanlı İmparatorluğunun taksimi ile yeniden Hıristiyanlığa kazandırılması projelerinin en eskisi 1711 yılına Çar Petro'nun Prut'ta Osmanlı ordularına yenilişinden sonraki aylara tesadüf eder. Bundan sonra Hıristiyan Avrupa, eski Hıristiyanlık topraklarının¹¹ kurtarılması için çeşitli projeler hazırlamışlar ve geliştirmişlerdir. Bunlar arasında en velveleli bir şekilde ilân edilen 1787 Grek Projesidir.

Müslüman Türkiye, Hıristiyanlık dünyâsının düşmanlığını tabii ve kendi karakterine uygun bir tevekkül içinde karşılamıştır. Çoğu kere kendi vatanını ve dîni hayâtını imha etmeyi gâye edinen bu projelerden habersiz de kalmıştır. Ama Hıristiyanlık dünyâsı emellerini gerçekleştirmekte hiç kusur etmemiştir. Mehil vermiş fakat, ihmâl bahis konusu olmamıştır. Özellikle batı dünyâsının ilim ve teknikte elde ettiği üstünlük Müslümanların nihayet 1913'te Avrupa'dan çekilmesini sağladı. Hıristiyan Avrupa 1683 ile 1913 yılları arasında 230 yıllık bir mesai sonunda Müslümanlığı adım adım Doğu ve Güneydoğu Avrupa'dan çıkardı. 1918'de son Müslüman devlet olarak Osmanlı İmparatorluğunun Hıristiyan Avrupa'ya teslim oluşu, Petro'nun tasarladığı Hıristiyan Anadolu hayâlini gerçekleştirmek için gerekli imkânı sağlamıştı.

Anadolu'nun tekrar Hıristiyanlaştırılması fikri, yüzyıllardan beri teraküm eden dîni duyguların, intikam ve kin hislerinin uyanması, ne kadar gariptir ki, İngiltere ve Fransa gibi medenî dünyâyı temsil eden hükümetlerin notalarında

(10) Dr. Osman Turan, Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti 1965.

(11) Akdes, Nimet Kurat. Prut Seferi ve Barışı; 1951.

dahi kendini göstermiştir. Başkan Woodrow Wilson'un sulh notasına bu devletler 10 Ocak 1917'de verdikleri cevapta, "Başlıca harb hedeflerinden birinin Türklerin kanlı zulümleri altında tutulan hıristiyan milletlerin kurtarılması" olduğunu bildiriyorlardı. Galip devletlerin Hıristiyan dîni hesabına aldıkları teşebbüse yerli hıristiyanlar da âzami ölçüde müzâhir olmuşlardı. Patrik vekili "Locum Tenens" Dorotheus 9 Mart 1919 günü yayınladığı bir bulle Patrikhane ile Osmanlı hükûmetinin münasebetlerinin fesholunduğunu, Rum ortodoks tebaanın devlete karşı olan görevlerini afvettiğini ilân etmişti. Yâni Türkiye hıristiyanları, 1071'de Malazgirt antlaşmasıyla Sultan Alp Arslan tarafından kendilerine bahşedilen vicdan hürriyetine ve imtiyazlara, daha sonraki bilûmum müslüman Türk hükümdarlar tarafından te'yid ve temin edilen, özellikle Fâtih tarafından te'kid ve tanzim edilen Ortodoks kilisesi hukukuna, 1839, 1856, 1897 fermanlarında yeniden düzenlenen hususata münker olarak Anadolu'da Hıristiyanlık mücâdelesini fi'li hale getirmekteydi. Trabzon Metropoliti, Efes Metropoliti Anadolu'nun hıristiyanlara teslimini isteyecek kadar cesaret bulmuşlardır. Ama, bunlardan da ileri giden İznik Başpiskoposu Vassilios olmuştur. "Geride tek ferdi kalmamak üzere bütün Türklerin yok olmasını" isteyecek kadar kızgın bir taassubun içine düşen bu rûhânîlere ve onların kıskırtıkları hıristiyanlara Türklerin cevabı çok sert oldu¹². Filhakika Anadolu İslâmlaşmakla beraber, gerek bu dînin temel ilkeleri, gerek bu yarımadayı Müslüman hale koyan Türklerin millî törelerinin bir gereği olarak vicdan hürriyetine gösterdikleri tesamuh neticesi, 900 yıllık İslâm hâkimiyetine rağmen, yine de rum, ermeni, yahûdi, nasturî, keldanî olmak üzere Müslüman Türklere oranla ülkede %28 gayr-i müslim yaşamaktaydı. Bu bakımdan Anadolu târihinin 1918 ile 1922 yılları arasındaki dört yıllık devresi Türk Milletinin millî kurtuluş, egemenlik ve istiklâl savaşları ile dolu olduğu kadar, dîni târihinin de son halkasını teşkil eder. Bir bakıma, büyük Türk Milletinin, Mustafa Kemâl'in ve diğer millî kahramanlarının kumandasında gerçekleştirdiği Türk Kurtuluş Savaşı için, Anadolu'nun kesin olarak %99 oranıyla İslâmlaşmasını sağlayan bir savaştır, demek herhalde hatalı olmaz.

---

(12) J. Jacsehke. Kurtuluş savaşı ile ilgili İngiliz belgeleri. 1971.